

Włodzimierz Wróbel

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Problem klauzuli sumienia w prawie polskim w odniesieniu do ochrony życia

I

Pojęcie klauzuli sumienia od lat funkcjonuje jako szczególna konstrukcja w systemach prawnych wielu państw. Najczęściej definiowana jest jako akceptowana w systemie prawnym możliwość uchylenia się od powinności, której wykonanie rodzi konflikt sumienia, bowiem uznawane jest przez adresata obowiązku za moralnie naganne lub sprzeczne z przekonaniami religijnymi lub światopoglądowymi. Punktem kluczowym dla analizy funkcjonowania klauzuli sumienia w systemie prawnym jest więc pojęcie konfliktu sumienia jako szczególnego dysonansu moralnego. W odniesieniu do ochrony życia może mieć ów konflikt charakter samoistny, gdy w grę wchodzi kolizja wartości, jaką jest życie, z inną wartością – np. dobrem wspólnym czy godnością człowieka. Konflikt sumienia jest wówczas w istocie konfliktem o charakterze wewnętrznym, wynikającym z kolizji dwóch lub więcej wartości respektowanych przez tę samą osobę. Konflikty sumienia mogą mieć wszakże charakter zewnętrzny, wynikający z kolizji pomiędzy treścią obowiązków prawnych a przyjmowanymi przez jednostkę dyrektywami o charakterze moralnym lub religijnym. Obywatel staje wówczas przed koniecznością naruszenia jednego z tych systemów normatywnych oraz prawdopodobieństwem poniesienia negatywnych konsekwencji takiego wyboru.

Problem owej kolizji staje się tym istotniejszy, im cenniejsze są chronione wartości stojące u źródeł kolidujących norm. Dotyczy to w szczególności ochrony życia. Należy przy tym podkreślić, że wartość życia ludzkiego we współczesnych systemach prawnych nie jest kwestionowana. Podlega ono ochronie prawnej, na który składa się szeroki system zakazów i nakazów. Istota sporu nie dotyczy więc samego sensu ochrony życia, ale granic tej ochrony i jej intensywności. W tym zakresie kontrowersje mają zaś silne uwarunkowania antropologiczne. Spory dotyczą więc zarówno definicji początku, jak i końca życia ludzkiego, prawa podmiotowego do rezygnacji z ochrony życia, sposobów rozstrzygania kolizji zachodzących pomiędzy bezwzględnym nakazem poszanowania życia a prawem do wolności, samostanowienia o sobie czy wyboru określonej jakości życia. Konflikty pojawiają się także w związku z napięciami, do jakich dochodzi pomiędzy nakazem ochrony życia a realizacją innych wartości (unikania cierpienia, rozwoju nauki, ochrony zdrowia i życia innych osób).

II

Analizując aktualną dyskusję, jaka wokół ochrony życia ludzkiego toczy się w europejskiej kulturze prawniczej, można zidentyfikować szereg kwestii szczegółowych, w których pojawia się problematyka ochrony życia w kontekście konfliktów sumienia¹. Dotyczy to m.in. wykonywania aborcji w zakresie dopuszczonym przez prawo oraz czynności ułatwiających wykonanie aborcji (diagnostyka, czynności administracyjne, wydawanie zaświadczeń i opinii) zwłaszcza przez osoby zobowiązane na podstawie umowy o pracę czy innego stosunku prawnego do udzielania świadczeń medycznych; decyzji związanych z uchylaniem niebezpieczeństwa dla życia lub zdrowia jednej osoby poprzez poświęcenie ratowania życia innej osoby (usunięcie ciąży etropowej [poza-maticznej]), ratowanie dziecka kosztem życia matki), dostarczania środków wczesnoporonnych, podejmowania czynności związanych z zapłodnieniem pozaustrojowym lub inseminacją, dostarczania środków antykoncepcyjnych, wykorzystywania w terapii środków pochodzących pośrednio lub bezpośrednio z komórek zarodkowych (linii zarodkowych) lub inwazyjnych badań ge-

¹ Por. J. Haberko, *Sumienie medycyny i litera prawa w obronie życia i zdrowia ludzkiego*, [w:] *Lege artis. Problemy prawa medycznego*, red. J. Haberko, R. D. Kocylowski, B. Pawelczak, Poznań 2008, s. 19 n.

netycznych, udziału w eksperymentach badawczych i badaniach naukowych na zarodkach i embrionach oraz związanych z manipulacjami genetycznymi na komórkach zarodkowych, wykonywania kary śmierci, poświęcenia życia zakładników w przypadku ataków terrorystycznych, odstąpienia od terapii w stanach terminalnych, udziału w działaniach eutanatycznych, pobierania tkanek oraz przeszczepiania tkanek czy wykonywania zabiegów sterylizacji.

III

We wszystkich wyżej wymienionych sytuacjach zachodzi konieczność dokonania wyboru pomiędzy kolidującymi wartościami. Niekiedy to sam ustawodawca decyduje o sposobie dokonania tego wyboru, co może prowadzić do sytuacji, gdy adresaci norm prawnych, chcąc pozostać w zgodzie z regulacjami prawnymi, muszą podejmować działania (lub zaniechania) sprzeczne z wyznaczanym systemem wartości.

Mając świadomość tych sytuacji, prawodawca może zdecydować się na wprowadzenie różnych modeli rozwiązywania problemu „klauzuli sumienia”. Model najstarszy, który można określić mianem „heroicznego”, w swojej klasycznej formule znalazł on swój wyraz w dramacie Antygony. W tym modelu konflikt sumienia pozostaje kwestią indywidualną, zaś wybór działania (lub zaniechania) zgodnego z wewnętrznymi przekonaniami może oznaczać sprzeczność z prawem i konieczność poddania się sankcji prawnej. Prawo jest w tym modelu porządkiem niezależnym i nie uwzględnia indywidualnych preferencji etycznych.

Wspomniany model „heroiczny” rzadko spotykany jest we współczesnej kulturze prawnej. Mając świadomość, jak istotne znaczenie odgrywają w życiu człowieka normy o charakterze moralnym, współczesny ustawodawca stara się w jakiś sposób wprowadzić kategorię „działania w zgodzie z własnym sumieniem” w system obowiązujących norm prawnych. Może to czynić na różne sposoby. Po pierwsze, w przypadku zachowań naruszających prawo, lecz zgodnych z wewnętrznymi przekonaniami moralnymi, regulacje prawne mogą wykluczyć lub ograniczyć możliwość stosowania sankcji wobec takich zachowań. Czyn zgodny z sumieniem jednostki, ale naruszający obowiązujące prawo pozostaje oceniany przez system państwowy jako czyn bezprawny. Sprawca zwolniony zostanie natomiast z odpowiedzialności z reguły z uwagi na przyjęcie, że w sytuacji konfliktu sumienia nie można było wymagać od niego

zachowania zgodnego z prawem. Klauzula sumienia oznacza w tym wypadku wykluczenie możliwości przypisania danej osobie pełnej winy za popełniony, bezprawny czyn.

Znacznie szerzej uwzględnia możliwe kolizje wartości model, w którym w pewnych sytuacjach to jednostka ostatecznie ma podjąć decyzję, jaką wartość chronić, a jaką poświęcić. System prawy wyraźnie przewiduje takie przypadki, ograniczając je wszakże do tak zwanych stanów konieczności oraz formułując pewne generalne dyrektywy i zasady, które powinien uwzględnić podmiot podejmujący ostatecznie rozstrzygnięcie. Ustawodawca jest bowiem świadomy, że niekiedy, z uwagi na bardzo zróżnicowane okoliczności faktyczne, nie ma możliwości sformułowania precyzyjnych reguł rozstrzygania konkretnych kolizji dóbr prawnych i interesów *in abstracto*, przy pomocy generalnej normy prawnej. Ostatecznie musi tego wówczas dokonać dana osoba uwikłana (lub skonfrontowana) w ową sytuację kolizyjną, przestrzegając generalnej zasady minimalizacji strat oraz obiektywnej opłacalności podjętego rozstrzygnięcia. Taką właśnie regułą przyjęto np. w Kodeksie karnym czy Kodeksie cywilnym, przewidując w sytuacji bezpośredniego zagrożenia dla określonych dóbr prawnych, prawo do uchylenia tego zagrożenia poprzez poświęcenie dobra niższej wartości, przy braku innych sposobów ratowania dóbr prawnych. Działanie w ramach stanu wyższej konieczności może prowadzić w takim przypadku do uchylenia bezprawności podejmowanego czynu, a nie tylko zwolnienia z odpowiedzialności na zasadzie braku subiektywnej winy.

Jeszcze innym sposobem rozstrzygania konfliktów pomiędzy obowiązującymi normami prawnymi a wyznawanym przez jednostkę światem wartości, jest wprowadzenie do systemu prawnego tzw. klauzuli sumienia, a więc regulacji, która prowadzi do indywidualnego zwolnienia danej osoby z obowiązku przestrzegania normy prawnej w konkretnej sytuacji, z uwagi na reprezentowane przez nią wartości. Owego zwolnienia z reguły jednostka może dokonać samodzielnie (np. składając stosowne oświadczenie) lub też potrzebne jest w tym zakresie rozstrzygnięcie innego podmiotu (komisji etycznej, sądu, przełożonego, organu administracyjnego).

IV

Jak wspomniano, funkcją klauzuli sumienia jest zwolnienie konkretnej osoby z konieczności respektowania generalnego obowiązku prawnego. Klau-

zula sumienia nie ogranicza więc treści zakazu czy nakazu, ale pozwala na to, by w konkretnej sytuacji jednostka, rozstrzygając kolizję określonych dóbr prawnych, mogła według indywidualnego rozeznania prawnego uznać daną normę prawną za nieobowiązującą w stosunku do niej, zaś rozstrzygnięcie to respektowane jest przez system prawny i organy władzy publicznej zobowiązane do reagowania na naruszenia prawa. Osoba powołująca się na klauzulę sumienia i odmawiająca wykonania obowiązku prawnego nie narusza prawa, ale działa legalnie. Zwolnienie z obowiązku osoby powołującej się na klauzulę sumienia może dotyczyć obowiązku publicznoprawnego (a więc obowiązku wynikającego z ustawy czy decyzji uprawnionego organu), ale także obowiązku o charakterze prywatnoprawnym, wynikającego z umowy, stosunku pracy, stosunku służbowego. W tym ostatnim wypadku należy mieć jednak na względzie fakt, że zawierając określoną umowę, czy godząc się na określone warunki pracy, dana osoba ma z reguły świadomość tego, jakie czynności zobowiązuje się wykonywać. Jeżeli czynności te sprzeczne byłyby z wyznawaną przez nią hierarchią wartości, to przede wszystkim nie powinna ona przystępować do danej umowy. Późniejsze powoływanie się przez taką osobę na klauzulę sumienia może być sankcjonowane przez wypowiedzenie umowy (rozwiązanie stosunku pracy). Oczywiście zasada ta musi doznawać pewnych ograniczeń wówczas, gdy wykonywanie okresowej pracy (czy zawarcie określonej umowy) staje się pewnym roszczeniem jednostki (tak jak np. w przypadku ubiegania się o stanowisko w służbie publicznej, czy zawierania umów na usługi opłacane ze środków publicznych). Należy podkreślić, że instytucja „klauzuli sumienia” ma przede wszystkim chronić jednostkę przed negatywnymi konsekwencjami niewykonania przez nią obowiązku prawnego. Owe konsekwencje mogą mieć charakter prawny (odpowiedzialność represyjna za niewykonanie obowiązku lub przymuszenie do jego wykonania), jak też faktyczny, który może polegać na ograniczeniu zleceń, dyskryminacji czy zwolnieniu z pracy.

V

Analiza instytucji „klauzuli sumienia” może przebiegać w kilku płaszczyznach. W relacji do treści obowiązujących norm prawnych klauzula sumienia może mieć charakter negatywny – uprawniając do powstrzymywania się od określonych działań (np. udzielania świadczeń medycznych), w sposób generalny nakazanych przez prawo. W znaczeniu pozytywnym powołanie się na klau-

zulę sumienia umożliwia podjęcie działań generalnie zakazanych (np. udzielenie określonych świadczeń medycznych wbrew warunkom dopuszczalności ich wykonania). Z kolei z uwagi na treść klauzuli sumienia może ona obejmować szerszy lub węższy krąg zachowań w odniesieniu do negatywnie ocenianego skutku. Płaszczyzna ta jest szczególnie istotna ze względu na coraz bardziej złożone relacje społeczne, w jakich współcześnie pozostaje jednostka. Przekaz konkretnych informacji czy wyrażona opinia może w efekcie prowadzić do zachowań naruszających określone wartości respektowane przez jednostkę. Powstaje w związku z tym zasadnicze pytanie, czy także obawa przed owymi pośrednimi skutkami może uzasadniać odmowę wykonania obowiązków prawnych z powołaniem się na klauzulę sumienia. Dotyczy to w szczególności nauczycieli, ale także prawników, lekarzy czy pracowników opieki społecznej.

Jeżeli chodzi o sposób implementacji klauzuli sumienia do porządku prawnego, to można jej nadać kształt formalny, gdy korzystanie z klauzuli sumienia jest wyłącznym prawem danego podmiotu, a jego zasadność nie podlega żadnej weryfikacji z zewnątrz, oraz materialny, gdy korzystanie z klauzuli sumienia wymaga podania przyczyny i motywów moralnych, co z kolei może prowadzić do ich weryfikacji przez podmiot zewnętrzny. Ponadto korzystanie z klauzuli sumienia może mieć charakter bezwzględny, nie warunkowany spełnieniem jakichkolwiek innych przesłanek, jak również może mieć charakter względny, warunkowany podjęciem określonych czynności (np. poinformowaniem o możliwościach uzyskania określonego świadczenia od innego podmiotu). Rozważając z kolei zasięg podmiotowy działania klauzuli sumienia, można wskazać na pewne specyficzne cechy jej zastosowania wobec osób wykonujących wolne zawody (lekarze, prawnicy), wobec osób wykonujących pracę ramach stosunku pracy oraz wobec osób pełniących służbę publiczną (urzędników).

VI

Nie ulega wątpliwości, że instytucja „klauzuli sumienia” w sposób najpełniejszy realizuje autonomię światopoglądową i etyczną jednostki, stanowiąc wyraz konstytucyjnej chronionej wolności sumienia. Jednocześnie jednak nie można jednak nie dostrzegać pewnych zagrożeń, jakie łączą się z wprowadzeniem tej instytucji do systemu prawnego. W szczególności w przypadku „pozytywnych” klauzul sumienia, możliwe byłoby bowiem podejmowanie działań (generalnie zakazanych), które w pewnych sytuacjach naruszałaby interesy

innych osób (ich wolność, prawo do autonomii informacyjnej, prywatności czy samostanowienia)³. Możliwym byłoby na przykład wykonanie określonego zabiegu medycznego ratującego życie nawet wbrew zgodzie pacjenta, co zasadniczo jest zakazane i zagrożone jako przestępstwo sankcją karną. Z kolei klauzula sumienia w znaczeniu negatywnym, chroniąc osobę, która z niej korzysta, prowadzi do niemożności zrealizowania określonych praw (lub roszczeń) gwarantowanych przez prawo publiczne. Sytuacja taka zachodzi np. w przypadku dopuszczonych przez prawo zabiegów aborcyjnych. Staje się to szczególnie wyraźne wówczas, gdy dochodzi do monopolizacji lub reglamentacji określonych usług lub świadczeń. Z kolei dopuszczalność powoływania się na klauzulę sumienia przez urzędników publicznych prowadzi do znacznej subiektywizacji obowiązującego prawa i uzależnienia uprawnień obywateli od subiektywnych przekonań osób zobowiązanych w imieniu państwa do udzielania określonych świadczeń. Podważa to samą istotę prawa, jako normy abstrakcyjnej i generalnej, której obowiązywanie nie jest uzależnione od subiektywnych poglądów adresata tej normy. Należy bowiem pamiętać, że instytucja „klauzuli sumienia” nie wartościuje reprezentowanych przez daną jednostkę poglądów moralnych. Nie chodzi bowiem o klauzulę „słusznego” sumienia. Można więc sobie także wyobrazić sytuację, gdy w odwołaniu do klauzuli sumienia nastąpi zaniechanie udzielenia świadczeń medycznych osobie znajdującej się w stadium choroby nieuleczalnej lub głęboko upośledzonemu noworodkowi, z uwagi na reprezentowany przez dany podmiot pogląd moralny nakazujący minimalizować cierpienie. Dla innych osób to samo zaniechanie będzie naruszeniem podstawowych norm nakazujących chronić życie. Klauzula sumienia wszakże jest instrumentem pozwalającym postępować zgodnie z przyjętymi zasadami moralnymi także osobom, które nie podzielają przekonania o bezwzględnym charakterze ochrony życia.

Mając na uwadze powyższe zagrożenia, należy podkreślić, że decydując się na wprowadzenie do systemu prawnego instytucji „klauzuli sumienia”, zwłaszcza w przypadku udzielania świadczeń realizujących prawa i wolności konstytucyjne (np. z zakresu ochrony zdrowia), państwo musi jednocześnie wdrożyć system gwarantujący realizację przyznanych obywatelom uprawnień. Klauzula sumienia nie może bowiem stanowić metody faktycznego uchylania obowiązujących

² Por. L. Kubicki, *Sumienie lekarza jako kategoria prawna*, „Prawo i Medycyna”, 1999, vol. 1, nr 4, s. 8.

norm prawnych. Jeżeli jakieś regulacje prawne uznaje się bowiem za niesłuszne, powinno się je zmieniać w przewidzianej do tego procedurze legislacyjnej, a nie tylnymi drzwiami, poprzez wprowadzanie określonej klauzuli sumienia.

VII

W obowiązującym prawie polskim, podstawowym źródłem klauzuli sumienia jest art. 53 Konstytucji RP, który gwarantuje każdemu „wolność sumienia i religii”⁴. Możliwość bezpośredniego powoływania się na konstytucyjne gwarancje ochrony wolności sumienia potwierdził w jednym ze swoich orzeczeń Trybunał Konstytucyjny⁵. Trybunał w orzeczeniu tym badał możliwość uchylenia się przez lekarza od wydania orzeczenia o dopuszczalności przerwania ciąży, w sytuacji gdy brak było wyraźnej regulacji ustawowej (a także podstawowej) gwarantującej lekarzowi „klauzulę sumienia”. Odwołując się do wówczas obowiązujących przepisów konstytucyjnych, Trybunał Konstytucyjny podkreślił, że „prawo lekarza do takiego «uchylenia się» należy wyprowadzić z art. 82 ust. 1 Konstytucji dekretującego wolność sumienia. Wolność sumienia nie oznacza jedynie prawa do reprezentowania określonego światopoglądu, ale przede wszystkim prawo do postępowania zgodnie z własnym sumieniem, do wolności od przymusu postępowania wbrew własnemu sumieniu. Tak rozumiana wolność sumienia znajduje potwierdzenie w ratyfikowanych przez Polskę w dniu 3 marca 1977 r. (Dz. U. Nr 38, poz. 167 i 168) Paktem Praw Obywatelskich i Politycznych uchwalonych przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 16 grudnia 1966 r. Artykuł 18 ust. 2 tych Paktów stanowi: „Nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania wyznania albo przekonań według własnego wyboru”. Trybunał stwierdził ponadto, że „Prawo lekarza do «uchylenia się» od wydania orzeczenia o dopuszczalności przerwania ciąży lub przeprowadzenia takiego zabiegu wynika bezpośrednio z zasady 7 Zasad etyczno-deontologicznych polskiego lekarza, stanowiącej: «lekarz powinien odmówić wykonania czynności, które według jego przekonania i sumienia mogą być szkodliwe lub nieetycz-

⁴ A. Pyrzyńska, *Kilka uwag na temat nadużycia klauzuli sumienia (art. 39 ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentysty)*, [w:] *Lege artis...*, red. J. Habero, R. D. Kocyłowski, B. Pawełczak, Poznań 2008, s. 16.

⁵ Orzeczenie z 15.01.1991, U 8/90, OTK 1991.

ne». Zasady etyczno-deontologiczne zostały na mocy art. 4 ust. 1 pkt 2, art. 41, a w szczególności art. 63 ust. 2 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o izbach lekarskich (Dz. U. Nr 30, poz. 158) inkorporowane w system obowiązującego prawa, stanowiąc obowiązujące lekarzy normy postępowania”⁶.

To bardzo szerokie ujęcie klauzuli sumienia wynikające z cytowanego orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego musi zostać wszakże uzgodnione z wyraźnym ograniczeniem zakresu zastosowania tej klauzuli wynikającym z treści art. 3 ust. 2 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, zgodnie z którym „korzystanie z wolności sumienia i wyznania nie może prowadzić do uchylania się od wykonywania obowiązków publicznych nałożonych przez ustawy”⁷. Oznacza to, że w przypadku nałożenia na konkretny podmiot przez ustawę obowiązku o charakterze publicznym, nie może się on od niego uchylić, powołując się na klauzulę sumienia. Wyjątki od tej zasady może natomiast przewidywać inna ustawa (np. ustawa o zawodzie lekarza i lekarza dentysty). Reguła z art. 3 ust. 2 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania w znacznej mierze uchyla niebezpieczeństwa subiektywizacji obowiązków nakładanych przez prawo na funkcjonariuszy publicznych. Należy wszakże pamiętać, iż owa reguła dotyczy wyłącznie publicznych obowiązków o charakterze ustawowym, a nie takich, które wynikają z umowy o pracę, wewnętrznych regulaminów czy zarządzeń lub pragmatyki służbowej niemającej swojego źródła w ustawie.

VIII

W kontekście tematu niniejszych rozważań, najistotniejsze znaczenie ma ustawowa regulacja klauzuli sumienia w ustawie o zawodach lekarza i lekarza dentysty z dnia 5 grudnia 1996 r. Zgodnie z art. 39 tej ustawy „lekarz może powstrzymać się od wykonania świadczeń zdrowotnych niezgodnych z jego sumieniem, z zastrzeżeniem art. 30, z tym że ma obowiązek wskazać realne możliwości uzyskania tego świadczenia u innego lekarza lub w innym zakładzie opieki zdrowotnej oraz uzasadnić i odnotować ten fakt w dokumentacji medycznej. Lekarz wykonujący swój zawód na podstawie stosunku pracy lub

⁶ Tamże.

⁷ Ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z 17.05.1989 (tekst jednolity), Dz. U. z 2000 r. Nr 26, poz. 319.

w ramach służby ma ponadto obowiązek uprzedniego powiadomienia na piśmie przełożonego⁸.

Wyraźnym ograniczeniem możliwości powołania się na klauzulę sumienia przez lekarza, jest określony w art. 30 wspomnianej ustawy obowiązek lekarza udzielenia pomocy lekarskiej „w każdym przypadku, gdy zwłoka w jej udzieleniu mogłaby spowodować niebezpieczeństwo utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia, oraz w innych przypadkach nie cierpiących zwłoki”⁹. W takiej sytuacji lekarz nie może, powołując się na klauzulę sumienia, zwolnić się z obowiązku ratowania życia czy zdrowia innej osoby. Należy przy tym mieć na uwadze, że przepis ten nie rozstrzyga sytuacji, w której stan niebezpieczeństwa dotyczy dwóch osób, a lekarz nie może udzielić pomocy obu tym osobom jednocześnie. Dzieje się tak np. gdy rozwijająca się ciąża stanowi zagrożenie dla życia lub zdrowia matki. Wówczas zastosowanie ma wspomniany wcześniej model rozstrzygania konfliktów sumienia, która w ręce lekarza oddaje podjęcie decyzji co do sposobu zachowania i wyboru dobra prawnego, które ratuje. Jedynie pomocniczy charakter mają w tym wypadku wytyczne o charakterze medycznym czy etycznym, opracowywane przez środowisko lekarskie.

Analizując zakres zastosowania klauzuli sumienia z ustawy o zawodach lekarza lub lekarza dentysty należy mieć na względzie fakt, że udzielanie świadczeń medycznych nie zawsze jest bezwzględny obowiązek lekarza. Niekiedy lekarz może odmówić wykonania tych świadczeń, nie podając szczególnych przyczyn, z uwagi na to, że w szeregu przypadkach ich udzielanie następuje w ramach wykonywania wolnego zawodu i oparte jest na umowie pomiędzy pacjentem a lekarzem. Kwestie te reguluje art. 38 wspomnianej ustawy, stwierdzając, że:

„Art. 38 1. Lekarz może nie podjąć lub odstąpić od leczenia pacjenta, o ile nie zachodzi przypadek, o którym mowa w art. 30, z zastrzeżeniem ust. 3.

2. W przypadku odstąpienia od leczenia, lekarz ma obowiązek dostatecznie wcześniej uprzedzić o tym pacjenta lub jego przedstawiciela ustawowego bądź opiekuna faktycznego i wskazać realne możliwości uzyskania tego świadczenia u innego lekarza lub w zakładzie opieki zdrowotnej.

⁸ Ustawa o zawodach lekarza i lekarza dentysty z 5.12.1996, Dz. U. z 2005 r. Nr 226, poz. 1943.

⁹ Tamże.

3. Jeżeli lekarz wykonuje swój zawód na podstawie stosunku pracy lub w ramach służby, może nie podjąć lub odstąpić od leczenia, jeżeli istnieją poważne ku temu powody, po uzyskaniu zgody swojego przełożonego.

4. W przypadku odstąpienia od leczenia lekarz ma obowiązek uzasadnić i odnotować ten fakt w dokumentacji medycznej¹⁰.

Bardzo podobne uregulowania zawiera także ustawa o zawodzie pielęgniarki lub położnej. Zgodnie z art. 23 tej ustawy pielęgniarka lub położna może powstrzymać się, po uprzednim powiadomieniu na piśmie przełożonego, od wykonania świadczenia zdrowotnego niezgodnego z jej sumieniem. Podobnie jak w przypadku lekarzy powołanie się na klauzulę sumienia jest niedopuszczalne wówczas, gdy na położnej lub pielęgniarence ciąży obowiązek udzielenia pomocy w przypadku niebezpieczeństwa utraty życia, poważnego uszczerbku na zdrowiu pacjenta, zgodnie z posiadanymi kwalifikacjami zawodowymi (art. 19 ustawy)¹¹.

IX

Szczególne uregulowania w zakresie klauzuli sumienia zawiera Kodeks Etyki Lekarskiej, stwierdzając w art. 4 że „dla wypełnienia swoich zadań lekarz powinien zachować swobodę działań zawodowych, zgodnie ze swoim sumieniem i współczesną wiedzą medyczną”, zaś w art. 7 podkreślając, iż „w szczególnie uzasadnionych wypadkach lekarz może nie podjąć się lub odstąpić od leczenia chorego, z wyjątkiem przypadków nie cierpiących zwłoki. Nie podejmując albo odstępując od leczenia, lekarz winien wskazać choremu inną możliwość uzyskania pomocy lekarskiej”. Należy wszakże podkreślić, że regulacje Kodeksu Etyki Lekarskiej nie mogą samodzielnie prowadzić do uchylenia obowiązujących norm prawnych. Podobnie wynikające z tego Kodeksu uprawnienia lekarza, nie pozwalają mu na zwolnienie się z wykonywania obowiązków nałożonych na niego przez prawo publiczne. W tym sensie Kodeks Etyki Lekarskiej ma tylko pomocnicze znaczenie w analizie sposobu ujęcia klauzuli sumienia w obowiązującym systemie polskiego prawa.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Ustawa o zawodzie pielęgniarki lub położnej z 5.07.1996 (tekst jednolity), Dz. U. z 2009 r. Nr 151, poz. 1217.

X

Analiza cytowanych wyżej aktów prawnych i wypowiedzi Trybunału Konstytucyjnego prowadzi do jednoznacznego wniosku, że „sumienie” jest w Polsce kategorią prawną¹². Wolność sumienia jest nie tylko wolnością gwarantowaną konstytucyjnie, ale także dobrem osobistym chronionym poprzez art. 23 Kodeksu cywilnego. Konsekwencją powołania się przez lekarza na klauzulę sumienia jest natomiast zwolnienie się z obowiązku udzielania świadczenia zdrowotnego i zwolnienie z odpowiedzialności za niewykonanie tego świadczenia. Nie oznacza to wszakże uchylenia uprawnień lub roszczeń innych podmiotów. Lekarz powołujący się na klauzulę sumienia nie musi uzasadniać swojej decyzji ani przyczyn, dla których chce z tej klauzuli skorzystać. Motywacja etyczna lekarza nie jest także weryfikowana. Skorzystanie z klauzuli sumienia ma charakter decyzji własnej lekarza i niepotrzebna jest zgoda innego podmiotu. Treść uregulowań ustawy o zawodzie lekarza wskazuje ponadto, że zawarta w niej klauzula sumienia ma charakter wyłącznie negatywny, to znaczy uprawnia lekarza do powstrzymania się od udzielania świadczeń zdrowotnych. Nie można więc powołując się na klauzulę sumienia podejmować się czynności z zakresu aktywnej eutanazji (odłączenie pacjenta od aparatury podtrzymującej życie). W aspekcie pozytywnym klauzula sumienia może uzasadniać wyłącznie działania, dla których brak jest wyraźnych podstaw prawnych, nienaruszających prawa i autonomii pacjenta. Korzystanie z klauzuli sumienia może być przy tym zarówno prospective (oświadczenie na przyszłość o niewykonywaniu określonych świadczeń) lub aktualne (oświadczenie o niepodejmowaniu konkretnego świadczenia zdrowotnego). Ponadto klauzula obejmuje wszystkie świadczenia zdrowotne (terapeutyczne, diagnostyczne, opiniowanie, wypisywanie recept, wydawanie zaświadczeń). Klauzula sumienia może odnosić się wyłącznie do określonych świadczeń, nie może natomiast obejmować określonych kategorii podmiotowych (np. odmowa udzielenia świadczeń medycznych pedofilom czy przestępcom).

Na lekarza nałożone są natomiast dodatkowe obowiązki związane z powołaniem się na klauzulę sumienia. Lekarz musi więc wskazać realne możliwości uzyskania danego świadczenia u innego lekarza lub w innym zakładzie opieki zdrowotnej, odnotować powołanie się na klauzulę sumienia w doku-

¹² Por. L. Kubicki, *Sumienie lekarza...*, dz. cyt., s. 5 n.

mentacji medycznej (co nie obejmuje podania motywów powstrzymania się od świadczenia zdrowotnego), zaś lekarz wykonujący swój zawód na podstawie stosunku pracy lub w ramach służby ma ponadto obowiązek uprzedniego powiadomienia na piśmie swojego przełożonego. Obowiązki te nie mają przy tym charakteru warunków skorzystania z klauzuli sumienia. Ich niewykonanie rodzi wyłącznie odpowiedzialność pracowniczą i zawodową.

Jeżeli chodzi o ograniczenia możliwości powołania się na klauzulę sumienia, to są one nieliczne i dotyczą w szczególności sytuacji bezpośredniego zagrożenia dla życia lub ciężkiego uszczerbku na zdrowiu. Pewne kontrowersje budzi jedynie wymieniony w art. 30 ustawy o zawodzie lekarza lub lekarza dentystry „inny przypadek niecierpiący zwłoki”, który również wykluczałby powołanie się na klauzulę sumienia. Wskazuje się, niekiedy iż chodzi o sytuacje, gdy wykonanie danego świadczenia z uwagi na upływ terminu rodziłoby nieodwracalne skutki lub niemożność jego wykonania (tak to jest w przypadku upływu terminów w związku z legalną aborcją). Pogląd ten jest wszakże kwestionowany¹³.

Nie ulega natomiast wątpliwości, że korzystanie z klauzuli sumienia w żadnym wypadku nie upoważnia lekarza do podejmowania działań bezprawnych (np. wystawiania nieprawdziwej diagnozy, zwlekania z wydaniem opinii, czy udzielania nieprawdziwej informacji). Nie można więc powołaniem się na klauzulę sumienia usprawiedliwiać działań polegających na błędnym informowaniu pacjentki w celu uniemożliwienia jej przeprowadzenia prawnie dopuszczalnego zabiegu aborcji. Klauzula sumienia nie zwolni także określonego podmiotu zatrudniającego danego lekarza od ewentualnej odpowiedzialności odszkodowawczej w przypadku, gdy zawarte umowy o świadczenia zdrowotne obejmowały udzielanie określonych świadczeń, od których wykonania lekarz się uchylił, powołując się na klauzulę sumienia¹⁴. Klauzula sumienia dotyczy bowiem wyłącznie jednostek, a nie instytucji. Ochroną przed odszkodowaniem może być w tym wypadku wcześniejsze informowanie potencjalnych pacjentów o niewykonywaniu w danym zakładzie opieki zdrowotnej określonych świadczeń.

¹³ Por. M. Żelichowski, *Przypadek niecierpiący zwłoki a klauzula sumienia*, „Medycyna Praktyczna”, 2007, nr 4, s. 200 n.

¹⁴ Por. Wyrok SN z 13.10.2005, IV CK 161/05, OSP 2006, z. 6, s. 328.

XI

Należy podkreślić, że szczegółowa regulacja odnosząca się do klauzuli sumienia zawarta została wyłącznie w ustawie o zawodzie lekarza, lekarza dentysty, pielęgniarki i położnej. Poza zakresem jej zastosowania pozostają natomiast inne zawody medyczne, jak diagnostycy, technicy, farmaceuci, pracownicy nauki czy urzędnicy administrujący służbą zdrowia. Należy w tym przypadku przyjąć, że będą się mogli oni odwołać do klauzuli sumienia zawartej bezpośrednio w art. 53 Konstytucji RP, mając na uwadze ograniczenia, jakie wynikają ze wspomnianego wcześniej art. 3 ust. 2 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania.

The problem of the conscience clause in reference to protection of life in polish law

Summary

The conscience clause is defined as an accepted legal possibility of avoiding the duties which are the source of conflict of conscience. The key point is the conflict of conscience and its function in system of law. The issue is even harder when in collision with legal duties are more important values, especially an obligation to protect human life. The author of the article analyses and presents the institution of the conscience clause in the optic of polish law.